

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης

Κείμενο Εργασίας

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ & ΑΡΩΓΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΩΣ ΣΧΕΣΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ –
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ

6

Περίληψη

Κατά την υπερχλιετή βυζαντινή ιστορία υπήρξε πληθώρα ιδρυμάτων και φορέων που εδραστηριοποιούνται σε ένα ευρύ φάσμα και προσέφεραν υπηρεσίες κοινωνικής αρωγής και στήριξης θρησκευτικής ή και εκκοσμικευμένης θεμελίωσης και στόχευσης. Το κείμενο εργασίας αυτό εστιάζει στην εποχή της δυναστείας των Κομνηνών και μελετά τρία σημαντικά ιδρύματα το ‘Ορφανοτροφείον Ζωτικού’ στην Κωνσταντινούπολι το οποίο προσέφερε ένα ευρύτατο φάσμα υπηρεσιών και είχε κυρίως πολιτικό-εκκοσμικευμένο χαρακτήρα, το νοσοκομείο της Μονής Παντοκράτορος που παρά την θρησκευτική του δομή είχε και αρκετά εκκοσμικευμένα στοιχεία προσφέροντας ιατρικές υπηρεσίες, και την Μονήν Φερών που προσέφερε αρκετές υπηρεσίες, παρά την ίδρυσή της με απόφαση αυτοκράτορα είχε έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα. Συμπεραίνουμε ότι **τα** τρία σημαντικά καθιδρύματα κοινωνικής αρωγής και προστασίας στα χρόνια των Κομνηνών δείχνουν ακριβώς την σχέση συναλληλίας, παράλληλης λειτουργίας, άμιλλας κλπ μεταξύ πολιτείας και εκκλησίας, εκκοσμικευμένων και θρησκευτικών φορέων και επιχειρημάτων, διατηρώντας την βυζαντινή ‘παράδοση’.

Λέξεις Κλειδιά: Κοινωνική αρωγή, εκκλησία-κράτος, θρησκεία-εκκοσμίκευση, Βυζάντιο, Κομνηνοί, Ορφανοτροφείο Ζωτικού, Μονή Παντοκράτορος, Μονή Φερών.

Εισαγωγή:	1-3
Κοινωνία, κοινωνική προστασία και αρωγή στο Βυζάντιο (και) εκτός τής περιόδου των Κομνηνών	3-5
Ιδρύματα Κοινωνικής Προστασίας και Αρωγής την Περίοδο των Κομνηνών	5-14
Ο ‘Ξενών’ ή το Νοσοκομείον της Μονής Παντοκράτορος	6-8
Μονή Κοσμοσωτείρας Φερών	9-11
Ορφανοτροφείον τού Ζωτικού	11-14
Επίλογος-σύνθεση	14-15
Βιβλιογραφία-παραπομπές	15-16

Εισαγωγή.

Η κοινωνική αρωγή όπως και ο τρόπος παροχής υποστηρικτικών υπηρεσιών προς αδυνάτους και μη (ή αλλιώς προς την συνολική κοινωνία) αποτελεί ουσιώδες χαρακτηριστικό μίας κοινωνίας είτε η παροχή αυτή βασίζεται σε μια θρησκευτική, είτε σε μια εκκοσμικευμένη¹ -πολιτική θεμελίωση. Όσο δε αφορά την μακραίωνη Βυζαντινή ιστορία², η συνύπαρξη και ταυτόχρονη λειτουργία τόσο θρησκευτικής όσο και εκκοσμικευμένης θεμελίωσης (αλλά και χρηματοδότησης, κανόνων λειτουργίας, προσωπικού κλπ) μορφών και θεσμών αρωγής συνάδει με την γενικότερη δομή και θεώρηση της Βυζαντινής πολιτείας και κοινωνίας, σχέση με την οποία είχε ασχοληθεί και ο αείμνηστος Κ. Πιτσάκης³, επικεντρώνοντας βεβαίως το ενδιαφέρον του σε άλλα θέματα όπως η στάση τής εκκλησίας έναντι των αποπειρών ανατροπής αυτοκρατόρων (Πιτσάκης Κ., 2003). Η παρούσα συνεισφορά⁴ επιθυμεί να μεταφέρει την συζήτηση για την σχέση πολιτείας (και Αυτοκράτορος) – Εκκλησίας τόσο σε επίπεδο ιδεολογίας όσο σε επίπεδο επιλογής τού φορέα εξουσίας (με τον θεσμό να παραμένει αλώβητος), από το πεδίο τής αντιπαράθεσης για την κατάληψη θέσεων εξουσίας και της θρησκευτικής-θεολογικής νομιμοποίησης του κατόχου τού θρόνου μέσω Θείας εντολής ή έστω ανοχής (αν η συνωμοσία απέτυχε ο Παντοδύναμος συνεχίζει να υποστηρίζει τον Αυτοκράτορα και οι συνωμότες πρέπει να τιμωρηθούν επειδή απειραράθησαν να ανατρέψουν την ορθήν τάξιν πραγμάτων, αντιθέτως, αν επέτυχε ο ανατραπείς είχε χάσει την εύνοιαν τού Παναγάθου, άρα καλώς εξορίζεται, δολοφονείται, τυφλούται και τα όμοια) (Πιτσάκης Κ., 2003), στο επίπεδο εφαρμογής της κοινωνικής αρωγής μέσω Ιδρυμάτων και δομών

¹ Με τον όρο ‘εκκοσμικευμένος-η-ο’ (secular) αναφερόμαστε σε οτιδήποτε με όρους μη-θρησκευτικούς και σαφώς ‘του κόσμου τούτου’. Ενίοτε χρησιμοποιείται και ο όρος ‘κοσμικός’ αλλά αυτός πλέον έχει και μία έντονη σημασία στις φυσικές επιστήμες και ειδικότερα την αστρονομία (cosmic), ενώ έχει επίσης υφαρπαγεί και από τους ενδιαφερόμενους για κοινωνικές συμπεριφορές ‘γνωστών και αναγνωρίσιμων’. Ως παρεμφερή όρο μπορούμε να θεωρήσουμε το ‘λαϊκός-η-ο’ αλλά ο όρος αυτός συνάδει στα τρέχοντα νέα ελληνικά περισσότερο με τον μη-ισχυρό μη-αναγνωρίσιμο κλπ (people), ενώ στην προκειμένη περίπτωση θα ταίριαζε περισσότερο με την έννοια τού μη-εκκλησιαστικού ‘laïque’ (στα γαλλικά, με επιρροές και από τον καθολικισμό), όρο όμως που προέρχεται από τον διαχωρισμό μίας ήδη εκκλησιαστικής οντότητας σε κληρικούς και λαϊκούς κάτι που δεν συνάδει απόλυτα με την περίπτωση που το παρόν κείμενο επιθυμεί να εξετάσει, πέραν της πιθανής σύγχυσης με την πρώτη σημασία του όρου ‘λαϊκός’. Για τους λόγους αυτούς επελέγη ο κάπως ασυνήθιστος όρος ‘εκκοσμικευμένος-η-ο’.

² Είναι ανθρωπίνως αδύνατον να καλυφθεί μια υπερχιλιετής περίοδος σε λίγες σελίδες, ακόμη κι αν περιοριστούμε σε θέματα κοινωνικής αρωγής (βλ μέρος 1). Γενικά μπορεί να αναφερθεί ότι η αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται από συχνές αλλαγές ορίων επικράτειας, εισβολές, πολέμους (νικηφόρους αλλά και ατυχείς) με εξωτερικούς εχθρούς αλλά και εσωτερικούς, στάσεις, πολυάριθμες αλλαγές αυτοκρατόρων (συχνά με τύφλωση, εξορία ή και θανάτωση του ανατρεπομένου από συνωμότες), αλλά με τον θεσμό τού αυτοκράτορα να παραμένει ισχυρός (ενώ το άτομο και η θέση ευάλωτη) (Βαλτέρ 1990, Μουστάκας 2010). Στους πρώτους του αιώνες (περίπου 3^ο με 7^ο) το κράτος ήταν πολυθρησκευτικό και πολυεθνικό, με μεγάλη έκταση (η οποία συν τω χρόνω περιορίστηκε κυρίως στην Βαλκανική και στην Μικρά Ασία. Σε επίπεδο θεσμών ο αυτοκράτορας ήταν ισχυρός και συχνά σε θέση να επιβάλλει την άποψή του και στον κλήρο αν και ιδεολογικά και πολιτικά ήταν «πλαισιωμένος από μια αυστηρά δομημένη κρατική και εκκλησιαστική ιεραρχία, ενεργούσε ως οικουμενικός ηγέτης του μοναδικού επιγείου βασιλείου, εκπρόσωπος του Θεού επί γης, που προστατεύει και οδηγεί στην αληθινή πίστη τους πολίτες όλου του κόσμου»

<http://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/intro/>. Στο πλαίσιο αυτό και ο Κ. Πιτσάκης (2003) αναφερόταν σε δύο «μορφές» «εξουσίας» που συνυπήρχαν, με τις σχέσεις μεταξύ των δύο (μορφών) να είναι αδιανόητες, και να εξαρτώνται από τις σχέσεις (και ικανότητες) ατόμων φορέων τής εκάστοτε μορφής εξουσίας, ενώ στα «καθήκοντα» του Αυτοκράτορος ενετέασοντο και η δικαιοσύνη, η φιλανθρωπία (κατά τον Μ. Ψελλό σε παραπομπή από Θωμαΐδη 1973 η χαρακτηριστικότερη αρετή), η ακακία κλπ., παράγοντες που συνεισέφεραν και στην ανάπτυξη της (αυτοκρατορικής) κοινωνικής αρωγής.

³ Ο Κωνσταντίνος Πιτσάκης (Αθήνα 1944-2012) υπήρξε καθηγητής Βυζαντινού και Μετα-Βυζαντινού Δικαίου στα Τμήματα Ιστορίας και Εθνολογίας και Νομικής τού Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης από το 1993 ως το 2011. Το κείμενο αυτό είναι αφιερωμένο στην μνήμη του.

⁴ Ευχαριστίες στον συνάδελφο Ευριπίδη Παπαδημητρίου για ορισμένες επισημάνσεις. Λάθη και ανεπάρκειες παραμένουν του γράφοντος

επικεντρώνοντας μάλιστα στην περίοδο των Κομνηνών. Στο πλαίσιο αυτό επελέγησαν τρία διαφορετικά Ιδρύματα. Τα δύο από αυτά έχουν εντονότερο θρησκευτικό χαρακτήρα καθώς το ένα λειτουργούσε με ειδικό σκοπό εντός Μονής, και το άλλο αποτελούσε Μονή με ευρεία δράση η οποία Μονή ιδρύθηκε από μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, και το τρίτο περισσότερο εκκοσμικευμένη καθώς αποτελούσε ανασυγκρότηση (και διεύρυνση λειτουργιών και δράσεων) με απόφαση του Αυτοκράτορος παλαιόθεν υπάρχοντος Ιδρύματος. Οι επόμενες σελίδες στρέφονται στην εξέταση του Νοσοκομείου της Μονής Παντοκράτος (στην Κωνσταντινούπολη), στην Μονή Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας Βηρών/Φερών ⁵(στην Θράκη στην δυτική όχθη του Έβρου στην περιοχή Τραϊνουπόλεως περίπου 20 χιλιόμετρα από την σημερινή Αλεξανδρούπολη), και στο Ορφανοτροφείο Ζωτικού (επίσης στην Κωνσταντινούπολη). Πριν όμως προχωρήσουμε στην εν λόγω παρουσίαση και διερεύνηση θα στραφούμε σε μία σύντομη αναφορά σε θέματα κοινωνικής αρωγής και κοινωνικής προστασίας, μέσα από την προβληματική των σχέσεων εκκλησίας κράτους στην υπόλοιπη βυζαντινή ιστορία.

Το όλο κείμενο λοιπόν, πέραν αυτής τής εισαγωγής χωρίζεται σε τρία μέρη: ένα πρώτο γενικό, στο δεύτερο που επικεντρώνουμε στο κυρίως θέμα Ιδρύματα την εποχή των Κομνηνών (το οποίο χωρίζεται πλέον σε τρία υπο-μέρη ένα για κάθε Ίδρυμα, και τέλος έναν επίλογο που αποπειράται μία σύνθεση.

Κοινωνία, κοινωνική προστασία και αρωγή στο Βυζάντιο (και) εκτός τής περιόδου τών Κομνηνών

Από τα πρώτα της βήματα η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία προσπάθησε να αποτελέσει μια εφαρμογή τής χριστιανικής φιλανθρωπίας μέσω είτε εκκοσμικευμένων (αλλά φυσικά χριστιανικής θεωρητικής και ιδεολογικής θεμελίωσης) είτε εκκλησιαστικών φορέων και δομών, κάτι το οποίο βαίνει παράλληλα και ακόμη-ακόμη σχετίζεται αιτιακά με την διφυή μορφή τής εξουσίας την βυζαντινή περίοδο (βλ και σημείωση 2), ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται και η συνέχεια αρχαιοελληνικών και οπωσδήποτε ρωμαϊκών μορφών αρωγής όπως οι 'δημοσιεύοντες' και μετέπειτα 'περιοδεύοντες' ιατροί καθώς επίσης και 'αρχίατροι', και αλληλεγγύης και αμοιβαίας αρωγής όπως οι συντεχνίες αλλά και θρησκευτικής θεμελίωσης φιλάνθρωπων ατομικών συμπεριφορών ευπόρων κυρίως γυναικών όπως οι διακόνισσες (Μαστρογιάννης 1957, Θωμαΐδης 1973). Όπως παρατηρεί και ο Θωμαΐδης (1973: 132-133) «Το ότι οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας δεν είχαν ρυθμισθή καθ' ωρισμένην αρχήν, αλλ' αυτά εξηρτώντο εκ των εκάστοτε προσώπων και περιστάσεων, δεν απετέλεσε τούτο ανασχετικόν παράγοντα της κοινωνικής προστασίας, αλλά αντιθέτως υπήρξεν κίνητρον αμίλλης». Η άμιλλα ή και αλληλοσυμπλήρωση αυτή δομών και υπηρεσιών ξεκίνησε από τα πρώτα ήδη χρόνια και διήρκεσε αν όχι σε όλα τουλάχιστον στα περισσότερα χρόνια της Αυτοκρατορίας με θετικά αποτελέσματα, τα οποία αποτελέσματα εξηρτώντο και από την προσωπικότητα, διάθεση και δυνατότητες του εκάστοτε λειτουργού (κοσμικού ή εκκλησιαστικού ανάλογα με το Ίδρυμα) και φυσικά τις γενικότερες συνθήκες (πχ σε πολεμικές περιόδους –που δεν ήσαν και λίγες- τα δημόσια έξοδα κατευθύνοντο αλλού. Επικεντρώνοντας ακόμη περισσότερο στην κοινωνική πολιτική πρέπει πρώτα να αναφερθούμε στην κοινωνική δομή. Μία πρώτη παρατήρηση είναι ότι συνεχιζόταν η δουλεία και

⁵ Στην σύγχρονη/τρέχουσα βιβλιογραφία αρθρογραφία η πόλη ενίοτε αναφέρεται ως 'Φέρρες'. Στο παρόν κείμενο έχει διατηρηθεί η παλαιότερη γραφή 'Φέρες' η οποία είναι και περισσότερο συμβατή με βυζαντινές αναφορές (όπου επίσης αναφέρεται ως 'Βηρά'), όπως και εκκλησιαστικές πηγές. Για τον ίδιο λόγο έχει διατηρηθεί σε αρκετά σημεία μία ήπια καθαρεύουσα-αρχαϊζουσα (καταλήξεις γενικής σε –ως, αιτιατικής σε ---ιν στην τρίτη κλίση, χρονικές αυξήσεις σε ρήματα κλπ). Αποτελεί επίσης και πράξιν τιμής και σεβασμού προς τον τρόπον που χρησιμοποιούσε την γλώσσαν ο μνημονευόμενος Κ. Πιτσάκης)

υπήρχε και δουλοπαροικία κυρίως στην ύπαιθρο. Όσο αφορά τους βασικούς διαχωρισμούς της βυζαντινής κοινωνίας αυτοί ήταν ανάμεσα σε κατοίκους πόλεων (οι οποίοι παραπέρα ειδικά στις μεγάλες πόλεις και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη εχωρίζοντο με βάση τις γειτονιές που είχαν μεταξύ τους διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά) και της υπαίθρου, σε 'άρχοντες' (ισχυρούς, ενίοτε γαιοκτήμονες στην ύπαιθρο, ή ευρισκόμενους στην διοίκηση στις πόλεις) και 'λαό', και πλούσιους και πτωχούς – ενδεείς-πένητες, συνηθέστατα με τον πρώτο πόλο εκάστοτε ζεύγους να συμπίπτει (άρχων=πλούσιος, λαός=πτωχός) αλλά να μην ταυτίζεται πλήρως. Συν τώ χρόνω παρουσιάστηκαν και οι 'μέσοι' (έμποροι, διδάσκαλοι, γραφείς) κυρίως στα άστεα. Στρεφόμενοι πλέον στην αρωγή μπορεί εν συντομία να αναφερθεί ότι τα μέτρα είχαν σκοπό την κάλυψη άμεσων αναγκών μίας κοινωνίας απόρων-πενήτων-ενδεών στις πόλεις (κυρίως) και στην ύπαιθρο, και ότι αυτός ο πληθυσμός ήταν μεγάλος, ενώ τα μέτρα καθαυτά ήταν αποσπασματικά με κύριο χαρακτηριστικό την ελεημοσύνη και όχι την σχεδιασμένη πολιτική πράξη. Το όλο πλέγμα των φορέων δομών και υπηρεσιών σχετίζεται την ορθόδοξη φιλανθρωπία, την επιθυμία για κρατική ενότητα και σταθερότητα μέσω ελάφρυνσης προβλημάτων των λαϊκών στρωμάτων, βασικές ιδεολογικές προκείμενες και παραμέτρους των βυζαντινών χρόνων και τού Βυζαντινού κράτους. Όπως και με την υποσημείωση (2) είμαστε αναγκασμένοι να είμαστε ακροθιγείς και σταχυολογικοί προσπαθώντας να καλύψουμε περισσότερα από 1000 χρόνια ιστορίας σε μία μεγάλη (και συνεχώς αυξομειούμενη και αλλασσόμενη) χώρα, με μεταβαλλόμενες ανάγκες του πληθυσμού λόγω πολιορκιών, σιτοδειών, επιδημιών κλπ.

Γενικά μπορούμε να αναφερθούμε σε δύο τρόπους κατάταξης των φορέων, δομών και ιδρυμάτων παροχής υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας και αρωγής στα βυζαντινά χρόνια, ο πρώτο με βάση φορέα συγκρότησης (και δημιουργίας) όπως και (περαιτέρω) χρηματοδότησης, και ο δεύτερος με βάση το προσφερόμενο φάσμα υπηρεσιών. Έτσι έχουμε Ιδρύματα που δημιουργήθηκαν από το κράτος με απόφαση του Αυτοκράτορος, από την (κεντρική) εκκλησία, από διάφορες μονές (με δική τους και όχι 'κεντρική' απόφαση και πόρους), και τέλος ατομικά από ιδιώτες. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ενίοτε πλούσιοι και ισχυροί ιδιώτες (αλλά και Αυτοκράτορες ενεργούντες ως ιδιώτες) ίδρυσαν μονές, οι οποίες μετέπειτα αναλάμβαναν έργα και υπηρεσίες σχετικές με την κοινωνική αρωγή και κοινωνική προστασία και εξυπηρέτηση ενδεών. Η μετά την ίδρυση χρηματοδότηση μπορεί να προερχόταν από την φορολογία (ίσως και έκτακτη) κυρίως για όσα είχαν ιδρυθεί από αυτοκράτορες, έκτακτες δωρεές, ή ακόμη-ακόμη και παροχές ατέλειας με αυτοκρατορική απόφαση. Ένας άλλος τρόπος κατηγοριοποίησης των Ιδρυμάτων, φορέων και δομών είναι με βάση την εξειδίκευση και τις προσφερόμενες υπηρεσίες. Έτσι υπήρχαν νοσοκομεία (στα οποία προσφερόταν περίθαλψη αλλά σε μερικά και μαιευτική-γυναικολογική φροντίδα), ξενώνες, γηροκομεία, λεπροκομεία, ορφανοτροφεία, πτωχοκομεία, τυφλοκομεία κλπ. Υπήρξαν περιπτώσεις που μερικά από αυτά τα Ιδρύματα διεύρυναν τον τομέα δραστηριοτήτων τους, διατηρώντας όμως το αρχικό τους όνομα και 'χαρακτηρισμό', όπως το Ορφανοτροφείο τού Ζωτικού το οποίο μετεβλήθη σε 'πολυμορφικό φορέα' παροχής υπηρεσιών με τον διευθυντή του 'Ορφανότροφο' να καθίσταται σημαντικός κρατικός λειτουργός, κάτι που θα εξεταστεί σε οικεία ενότητα της εργασίας αυτής. Περί τα 50 τέτοια Ιδρύματα όλων των μορφών και προελεύσεων υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, και πολλά σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας. Ήδη από τους πρώτους αιώνες ξεχωρίζει η Βασιλεία στην Καισαρεία ο πληθυσμός της οποίας υπολογίζεται στις 30.000, ενώ επίσης υπήρχαν και άλλα Ιδρύματα όπως επί παραδείγματι τα Πτωχοτροφεία Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας που ίδρυσε ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, το Ραιδεστού που ίδρυσε ο Ατταλειάτης, το ξενοδοχείον στην Δάφνη Αντιοχείας που ίδρυσε ο επίσκοπος Λεόντιος, ο Ξενών και Ορφανοτροφείο του Σαμψών (στην Κωνσταντινούπολιν) κλπ, ενώ στην Ιερουσαλήμ

αναφέρεται ότι τον Ε ήδη αιώνα υπήρχαν δυο ξενοδοχεία (ανδρών και γυναικών) με ίσως έως 3000 κλίνες(!). (Angold M. 2003, Βαρβούνης Μ. 1994, Θωμαΐδης Ξ. 1973, Θωμόπουλος Ε. 1977, Δικαίος Κ. 2010, Μαστρογιάννης Ι. 1958, Miller Τ. 1998, Μουστάκας Κ. 2010, Πανουτσοπούλου Κ. 1984, Σταθόπουλος Π 2005)

Ιδρύματα Κοινωνικής Προστασίας και Αρωγής την Περίοδο των Κομνηνών.

Η περίοδος των Κομνηνών (από το 1057 έως το 1185) ακολουθεί αυτήν της δυναστείας των Μακεδόνων (που λήγει με τον θάνατο της Θεοδώρας) και ένα σύντομο μεσοδιάστημα ενός περίπου έτους κατά το οποίο στον θρόνο βρέθηκε ο Μιχαήλ Στρατιωτικός εναντίον τού οποίου όμως επανεστάτησε ο στρατός ανακηρύσσοντας Αυτοκράτορα τον Ισαάκ Κομνηνό, έως την ανατροπή και θανάτωση του Ανδρόνικου Κομνηνού ⁶, βρίθει βίαιων πράξεων και δολοπλοκιών για την κατάληψη ή παραμονή στον θρόνο. Είναι όμως γεγονός ότι οι Κομνηνοί (όπως και άλλες αυτοκρατορικές δυναστείες) δεν παραμέλησαν την κοινωνική προστασία και αρωγή, συγκροτώντας νοσοκομεία, γηροκομεία, πτωχοκομεία κλπ (Μαστρογιάννης, 1957) και κυρίως τα τρία σημαντικά σε μέγεθος, δραστηριότητες και όρους λειτουργίας Ιδρύματα το Νοσοκομείο (κατά την ορολογία της εποχής του 'Ξενών' αλλά κατ' ουσίαν νοσοκομείο /της Μονής Παντοκράτος, την Μονή Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας Φερών, (Θωμαΐδης 1973, 164, Miller 1998, 16 επέκ.) όπου γίνεται και ιδιαίτερη αναφορά στην ύπαρξη 'τυπικού', δηλαδή εσωτερικού οργανισμού και κανονισμού λειτουργίας) και το Ορφανοτροφείο Ζωτικού.

Ο 'Ξενών' ή το Νοσοκομείον της Μονής Παντοκράτορος.

⁶ Και η δυναστεία των Κομνηνών δεν αφίσταται δολοπλοκιών και βίας στην ανάρρηση και παραμονή στον θρόνο. Λίγο λεπτομερέστερα ο Ισαάκ Κομνηνός να μεν ανακηρύχθηκε Αυτοκράτωρ από τον στρατό αλλά ανέλαβε μετά σύντομο εσωτερικό πόλεμο μέσω του οποίου κατέλαβε την πρωτεύουσα και φυσικά τον θρόνο, από τον οποίο παραιτήθηκε δύο χρόνια αργότερα υπέρ τού Κωνσταντίνου Δούκα. Τον Κωνσταντίνο Δούκα διεδέχθη η ορκισθείσα (αλλά μην τηρήσασα τον όρκο της) να μην επαναυπανδρευθεί χήρα του Ευδοκία, η οποία ήλθε εις γάμον με τον Ρωμανόν Διογένην ο οποίος συνελήφθη από τους Τούρκους στο Μαντζικέρτ το 1071, οπότε και τον υπεκατέστησε ο Μιχαήλ Ζ Δούκας, εναντίον τού οποίου όμως εξηγέρθη ο Νικηφόρος Βρυένιος αυτοανακηρυσσόμενος Αυτοκράτωρ (πλην όμως ανεπιτυχώς). Σε παρόμοια κίνηση αυτοανακήρυξης προέβη λίγους μήνες αργότερα και ο Νικηφόρος Βοτανειάτης (επιτυχώς, καταλαμβάνοντας τον θρόνο και μετατρέπων εν μεγαθυμία τον Μιχαήλ Ζ αρχικά σε βλέποντα μοναχό και είτα σε μητροπολίτη Εφέσου). Μολαταύτα εν συνεχεία ο Μιχαήλ Ζ επίσης εχρησιμοποίησε τον Αλέξιο Κομνηνό εναντίον τού Βρυενίου, σε προσπάθεια να επανέλθη στον θρόνο, αλλά επίσης εξετόπισε τον οποίο Αλέξιο έως ότου ο τελευταίος με την βοήθεια των αδελφών του και άλλων κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη εστέφθη Αυτοκράτορας και επανέφερε την οικογένεια και δυναστεία το 1081, στέλνοντας τον Βοτανειάτη σε μοναστήρι. Τα επόμενα 105 χρόνια είναι αρκετά περισσότερο σταθερά και ανέφελα με λιγότερες εξεγέρσεις και εσωτερικές συγκρούσεις και πολέμους, και με τις συνωμοσίες και ανατροπές να περιορίζονται εντός της οικογενείας των Κομνηνών οι οποίοι προβαίνουν ενίοτε σε εξορίσεις, τυφλώσεις και απαγχονισμούς ή στραγγαλισμούς συγγενών μεν, αντιδικηκτών δε, του θρόνου. Τελευταίος των Κομνηνών ο Ανδρόνικος ο οποίος στα 1185 ανετράπη από λαϊκή εξέγερση η οποία ανεκήρυξε Αυτοκράτορα τον Ισαάκ Άγγελο ενώ ο Ανδρόνικος (σύμφωνα με τα ειωθότα θα λέγαμε) καταδικάστηκε σε θάνατο, με την Εκκλησία να μην αντιδρά ιδιαίτερα σε όλες αυτές δολοπλοκίες παρά μόνον (και αυτό ήπια) σε περιπτώσεις παραβίασης όχι της 'αυτοκρατορικής τάξης πραγμάτων' όσο σε περιπτώσεις παράβασης Θείων εντολών (όπως φόνους Αυτοκρατόρων), ενώ υπήρξαν και Πατριάρχες που είτε αντικαταστάθηκαν (και αντίστοιχα μοναχοί που αντικατέστησαν προαγόμενοι), είτε απέκτησαν διευρυμένες αρμοδιότητες βάσει ευνοίας Αυτοκρατόρων (Βαλτέρ 1990, Πιτσάκης 2003, <http://www.byzantinemuseum.gr/el/permanentexhibition/intro/>).

Η ίδρυση ή συγκρότηση ευαγών ιδρυμάτων από τα βυζαντινά μοναστήρια ή και η προσφορά υπηρεσιών αρωγής εντός αυτών ήταν μία συνήθης πρακτική, τόσο που ενίοτε μοναστήρια ιδρύονταν αν όχι αποκλειστικά οπωσδήποτε με αυτόν έναν από τους σημαντικούς τους σκοπούς. Η Μονή Παντοκράτορος φέρεται να πρωτοιδρύθηκε επί Μιχαήλ Ζ (Δούκα) το 1077 (σε περίοδο έντονης αναταραχής περί τον θρόνο) σε περίοπτη θέση της Κωνσταντινουπόλεως από τον Μιχαήλ Ατταλειάτη (Βαλτέρ 1988), αλλά παρουσίασε ουσιαστική ολοκλήρωση, ακμή και λειτουργία (και τα καθιδρύματά της συνεκροτήθησαν) επί Ιωάννη Β Κομνηνού (1118-1143) (Miller 1998, Μουστάκας 2010, που τον αναφέρουν ως Ιδρυτή της χωρίς όμως να δίνουν χρονολογία). Η μικρή αυτή διαφορά ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι την Μονή συναποτελούσαν τρεις διαφορετικοί ναοί/εκκλησίες, ενώ ως ίδρυση λαμβάνεται το ‘Τυπικόν’ που υπογράφει ο Ιωάννης Κομνηνός, και όχι η αρχική κατασκευή ενός από τους ναούς. Το ‘τυπικόν’ της Μονής είναι αυτό που μέσω των προβλέψεών του καθιστά τον κατά λέξιν ‘ξενώνα’ σε κατ’ ουσίαν νοσοκομείο (Miller 1998) ⁷ όπως θα αναλυθεί στις επόμενες γραμμές. Είναι σημαντικό να παρατηρηθεί εξ αρχής ότι εκτός των θαλάμων νοσηλευόμενων ασθενών, προεβλέποντο και εξωτερικά ιατρεία με επαρκές (για την εποχή εκείνη) προσωπικό (Θωμαΐδης, 1973), ενώ όσο αφορά το θέμα της φιλοξενίας απόρων/ενδεών, η αναφορά στην δυνατότητα ορισμένων έστω ασθενών να αποκτούν τον ρουχισμό τους, όπως και η απαγόρευση στους έμμισθους ιατρούς να αμείβονται ιδιωτικά, και τέλος η ταυτόχρονη και υπό τον αυτό φορέα (Μονή Παντοκράτορος) ύπαρξη και ενός Γηροκομείου που απετέλει απλούστερο ίδρυμα φιλανθρωπίας και αρωγής ενδεικνύουν ότι «ο Ιωάννης Β [σ]χεδίασε το νοσοκομείο για να δέχεται ασθενείς κάθε κοινωνικής τάξεως και να παρέχει ιατρική περίθαλψη με σκοπό την θεραπεία τους. Δεν ίδρυσε τον ξενώνα για να προσφέρει μόνον τροφή και καταφύγιο σε πάσχοντες ή να τους παρέχει έναν άνετο χώρο για τον θάνατό τους» (Miller 1998, 25). Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζει τόσο το εύρος των παρεχομένων υπηρεσιών από τον ξενώνα/νοσοκομείο, όσο και η δομή του, χωρίς να αφήνουμε εκτός συζήτησης την σύνθεση του προσωπικού, τα προσόντα και το καθηκοντολόγιο, ενώ από το ‘τυπικόν’ δεν απουσιάζουν και οι αναφορές σε θέματα διοικήσεως. Ένα από τα πλέον σημαντικά ζητήματα στην παροχή υπηρεσιών υγειονομικής φροντίδας είναι η (διαφορο-)διάγνωση, έτσι ώστε να αποφασιστεί η πλέον κατάλληλη θεραπευτική αγωγή, η οποία παρέχεται σε εξειδικευμένες ‘κλινικές’ ή ‘τμήματα’ (‘όρδινα’ κατά το ‘τυπικόν’), κάτι που ενισχύει το επιχείρημα για προτίμηση προς τον όρο ‘νοσοκομείον’ / ‘infirmarium’ έναντι του ‘ξενώνος’ / φιλοξενητηρίου ‘hospital’. Και ναί μεν το ‘τυπικόν’ δεν υπεισέρχεται επαρκώς σε θέματα θεραπευτικής αγωγής, αφήνοντάς τα στην αυθεντία των ιατρών, συγκροτεί όμως το ίδρυμα με βάση πέντε ‘όρδινα’ (με

⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι χρησιμοποιείται ο όρος ‘ξενών’ και όχι ο όρος ‘νοσοκομείον’ ή ‘θεραπευτήριον’, παρά την (τουλάχιστον προσπάθεια για) ουσιαστική λειτουργία του Ιδρύματος ή έστω κτίσματος. Παρόμοια είναι η χρήση όρων και στην Δύση με το ‘hospital’ να προτιμάται έναντι του ‘infirmarium’. Ετυμολογικά το hospital σχετίζεται με την φιλοξενία και στέγαση-φροντίδα αναξιοπαθούντων και πενήτων (αρκετά γαλλικά hopitales ήσαν στην ουσία ορφανοτροφεία –Γαγανάκης, 2010- ή χώροι προστασίας αναπήρων) καθώς δεν προσέφερε λόγω ανεπαρκειών της ιατρικής επιστήμης θεραπεία και αντιμετώπιση της νόσου, κάτι που συνέβαινε και στην Αγγλία έως και τον 18^ο-19^ο αιώνα (Abel-Smith, 1963). Εν ολίγοις όταν αναφερόμαστε σε ‘δυτικά’ ‘hospitals’ πριν τους νέους χρόνους και την ανάπτυξη της ιατρικής/θεραπευτικής είναι ασαφής η διάκριση ασθενείας και πενίας (Θωμαΐδης, 1973). Κατ’ αυτόν τον τρόπο τα hospitals κατέστησαν ‘ξενώνες’ ασθενών οι οποίοι όμως ασθενείς ήσαν και άποροι. Από την άλλη είναι γεγονός ότι –όπως θα δούμε και παρακάτω- στο Βυζάντιο οι απόπειρες θεραπείας ήσαν περισσότερο διευρυμένες και –ίσως- οι χρήστες των κατά λέξιν ‘ξενώνων’ λιγότερο άποροι, κάτι που άγει τα εν λόγω Ιδρύματα περισσότερο κοντά στην έννοια των ‘νοσοκομείων’, στοιχείο το οποίο διαφαίνεται και από το ‘τυπικόν’ του ‘ξενώνος’ της Μονής Παντοκράτορος (Miller 1998).

σημερινή ορολογία κατά χώρο θαλάμους ⁸, κατά δράση κλινικές, δύο (10-κλινες) για την φροντίδα ασθενών από οποιαδήποτε νόσο (σήμερα θα λέγαμε ‘παθολογικές’), μία (επίσης 10-κλινη) για όσους έπασχαν από ανοιχτά τραύματα ή/ και κατάγματα (κατά κάποιο τρόπο ορθοπεδική), μία (με τον περίεργο συνδυασμό) οφθαλμολογική και γαστρεντερολογική που ήταν 8-κλινη και μία για γυναίκες (χωρίς να είναι σαφές αν ήταν γυναικολογική) που ήταν 12-κλινη ⁹, ενώ προεβλέπετο και η ανάπτυξη υπεραριθμών κλινών (σήμερα θα λέγαμε ‘ράντζων’) σε περίπτωση ανάγκης και αυξημένης ζήτησης. Σε κάθε ‘όρδινο’ υπηρετούσε υπερεπαρκής αριθμός ιατρών διαφόρων βαθμίδων (‘ιατροί’, ‘έμβαθμοι υπουργοί’, ‘περισσοί υπουργοί’) και στο ‘όρδινο’ των γυναικών και θήλεις ιατροί, όπως και ‘υπηρέται’ με τον συνολικό αριθμό προσωπικού ανά θάλαμο να πλησιάζει τον αριθμό των κλινών! Το ‘τυπικόν’ δεν άφηνε εκτός ρυθμίσεων το πολύ σημαντικό (με τόσους θεραπευόμενους και προσωπικό) θέμα της διοίκησης, προβλέποντας μάλιστα τόσο μία ιεραρχική διοίκηση του ιατρικού προσωπικού μέσω εμπείρων ‘πριμμικήριων’, όσο και του όλου ιδρύματος (μισθοδοσία, αγορά τροφίμων και λοιπών υλικών, απόκτηση πρώτων υλών για φαρμακευτικά σκευάσματα) έχοντας επί-κεφαλής τον ‘νοσοκόμο’ ¹⁰. Παρά το γεγονός ότι προεβλέποντο και θρησκευτικές λειτουργίες και υποχρεώσεις, φαίνεται ότι τόσο η θεραπευτική αγωγή όσο και η διοίκηση (που τελικά υπέκειτο στον Ηγούμενο) είχαν ένα διευρυμένο εκκοσμικευμένο χαρακτήρα και διάσταση για την εποχή τόσο σε θέματα τεχνικών θεραπειάς, όσο και σε θέματα διοίκησης ¹¹, ενώ η χρηματοδότηση προερχόταν κατά πάσα βεβαιότητα τόσο από αυτοκρατορικές ενισχύσεις όσο και από την τοπική κοινότητα ‘Παντοκράτορος’ (Θωμαΐδης, 1973, Βαλτέρ 1990, Miller 1998, Μουστάκας 2010, Μαστρογιάννης 1957, Τυπικόν Μονής Παντοκράτορος <http://ha.nbg.gr/pdf/%CE%91%CF%83%CE%BA%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%20%CE%B5%CF%80%CE%AF...%20%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%BF%CF%85.pdf> (επισκ 14/01/15)).

Μονή Κοσμοσωτείρας Φερών.

Όπως αναφέρεται και από το Υπουργείο Πολιτισμού «[η] μονή [ανδρών μοναχών] ιδρύθηκε το 1152 από το σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό ¹², τριτότοκο γιο του Αλέξιου του Α' [και] περιλαμβάνει φρουριακό περίβολο (τείχη, πύργους, πύλη) και καθολικό στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου δικιόνιου ναού με

⁸ Αν και δεν είναι βέβαιον ότι τα όρδια (ετυμολογικά σχετικά με το order) ήσαν απολύτως χωριστά μεταξύ τους δωμάτια, με μόνον τα ιατρεία/χειρουργεία και το όρδινο των γυναικών να έχουν σχεδόν σίγουρα μια τέτοια διαρρύθμιση στον εσωτερικό χώρο του Ιδρύματος (Miller 1998).

⁹ Πρέπει μολτατά να παρατηρηθεί ότι αν και για εκείνη την εποχή η ύπαρξη νοσηλευτικού ιδρύματος με 50 κλίνες είναι κάτι αξιοσημείωτο, η προσφορά αυτού του αριθμού κλινών σε μία πόλη της οποίας ο πληθυσμός ίσως και να πλησίαζε τις 800.000 (<http://www.thefinertimes.com/Middle-Ages/cities-in-the-middle-ages.html> (επισκ 15/01/15)) με σημερινά ‘standards’ θεωρείται χαμηλή.

¹⁰ Είναι σε λεκτικό επίπεδο χαρακτηριστικό ότι αν και το Ίδρυμα ονομαζόταν ‘ξενών’ ο επικεφαλής τής διοίκησής του ονομαζόταν ‘νοσοκόμος’ (και μάλιστα όχι με την σημερινή έννοια του νοσηλευτή).

¹¹ Για την διοίκηση και τις σχέσεις ακόμη και με υψηλόβαθμους εκκλησιαστικούς φορείς ήδη από πολύ προγενέστερες περιόδους δεξ και Miller 1998, 135.

¹² Κωνσταντινούπολις (εντός της ‘Πορφύρος’ μάλιστα) 1093- Βήρα 1152. Για βιογραφία βλ <http://www.imalex.gr/92B24FCA.el.aspx>.

πεντάτρουλη στέγαση» (http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1555), και βρισκόταν όπως περιγράφεται από την Ιερά Μητρόπολη Αλεξανδρουπόλεως «[σ]ε ένα λοφίσκο της πάλαι ποτέ βυζαντινής κωμοπόλεως Βήρας, σήμ. Φέρες» (<http://www.imalex.gr/DB735F3B.el.aspx>) σε σημείο όμως μάλλον ερημικό, ακατοίκητο και απομακρυσμένο από άλλες ανθρώπινες εγκαταστάσεις το οποίο μάλιστα ήταν αφιλόξενος βάλτος με ιοβόλα. Εκτός του περιβάλλου υπήρχε υδραγωγείο για τις ανάγκες τόσο της Μονής όσο και του οικισμού. Εντός του περιβάλλου, ο οποίος είχε διαφορετική είσοδο (και) για τις γυναίκες (την ανατολική) με το δικαίωμα πρόσβασης όμως να είναι περιορισμένο στον εξωτερικό περίβολο (που χωριζόταν με άλλο τείχος από δεύτερο εσωτερικό περίβολο) και κατά την διάρκεια του έτους μόνο στις εορτές της Γεννήσεως, του Ευαγγελισμού και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (οπότε επιτρεπόταν και η πρόσβαση στον κυρίως Ναό για προσκύνηση) υπήρχαν «σε θέση που παραμένει ασαφής σε μας, δεύτερος ναός αφιερωμένος στον Άγιο Προκόπιο, βιβλιοθήκη, σκευοφυλάκιο, βεστιάριο, ξενώνας, λουτρά, δεσποτικό διαμέρισμα, και κάποια ακόμη διαμερίσματα για φιλοξενία επισήμων. Όμως το κυριότερο κτίσμα του εξωτερικού περιβάλλου ήταν το γηροκομείο ή νοσοκομείο. Ακόμη, υπήρχαν εδώ οι στάβλοι, τα εργαστήρια και οι μεγάλες αποθήκες». Στον εσωτερικό περίβολο τώρα υπήρχε ο κυρίως ναός και περί τα 40 κελιά για τους 50 υμνωδούς και 24 λοιπούς-βοηθητικούς κοινοβιακούς (με ομοιόμορφη αμφίεση, κοινή διατροφή κλπ) μοναχούς, τα λουτρά τους, η κοινή τράπεζα, το σκευοφυλάκιο και το βεστιάριο (<http://www.imalex.gr/51320F6F.el.aspx> από όπου και οι παραπομπές, <http://www.imalex.gr/CC996F3E.el.aspx>). Παρατηρούμε λοιπόν ότι όπως και η Μονή Παντοκράτορος έτσι και η Μονή Κοσμοσωτείας Βηρών/Φερών ήταν ένα εκτεταμένο και περίπλοκο συγκρότημα που επιτελούσε πολλαπλές λειτουργίες (μερικές των οποίων ήσαν σχετικές με την φροντίδα και αρωγή προς κοινωνικές ομάδες, ή την τοπική κοινότητα). Και στην περίπτωση της Μονής Βηρών/Φερών οι δράσεις και λειτουργίες αυτές εκαθορίζοντο από το ‘Τυπικόν’ που είχε γραφεί από τον κτήτορα Ισαάκιο Κομνηνό, ο οποίος είχε φροντίσει και για την οικονομική ευμάρεια της Μονής κληροδοτών μεγάλες εκτάσεις στην περιοχή της Αίνου, ακίνητα στην Κωνσταντινούπολη, όπως και πλοία, και προέβλεπε τις αρμοδιότητες, εξουσίες και τον τρόπο εκλογής τού ηγουμένου, τις σχέσεις με την αυτοκρατορική εξουσία, την πατριαρχική, αλλά και αυτήν της οικείας Μητροπόλεως (Τριανουπόλεως), λειτουργικά και λατρευτικά θέματα, περιλαμβανομένων θεμάτων μνημοσύνων του κτήτορος, και επίσης ζητήματα αρωγής στα οποία θα στραφούμε ευθύς αμέσως, ξεκινώντας από το νοσοκομείο.

Το Νοσοκομείο βρισκόταν στον (εξωτερικό) περίβολο της Μονής και είχε 36 κλίνες, και ένα ιατρό, που εμισθοδοτείτο από τον ηγούμενο (με χρήματα αλλά και υλικές απολαβές όπως αμύγδαλα και ζάχαρη (!)), ο οποίος ήταν υπεύθυνος και για την αγορά εργαλείων που θα χρειαζόταν ο πρώτος. Το Νοσοκομείο μάλιστα λειτουργούσε με την προτροπή από πλευράς του Ισαακίου να μην μένει ποτέ μία κλίνη κενή αν υπήρχε ασθενής που είχε ανάγκη. Στο ‘τυπικόν’ γίνεται αναφορά σε ‘επιμέλειαν νοσημάτων’ (παράγραφος 1300), ‘ασθένεια του σώματος’ (1310), ‘νοσούντες αδελφούς’ (1320) και κυρίως ‘την του προεστώτος επιμέλειαν, απερχέσθωσαν’ (1320) και ‘ιατρόν και επιμελώς ιατρεύεσθαι τους ιατρείας δεομένους’ (1325) (Παπάζογλου 1994, σελ 101-103) η οποία θα γινόταν από ‘ιατρό[ν] έμπειρο[ν] και δόκιμο[ν]’ που θα είχε ‘έργον επιμελές και αδιάλειπτον το των νοσούντων επιμελείσθαι κατά την ενούσαν τέχνην αυτώ και ιατρεύειν αυτούς’ (1115) (Παπάζογλου

1994, σελ 101-103, Βαρβούνης 2011) καθίσταται έως σαφές ότι και στην περίπτωση της Μονής Βηρών/Φερών το κατά λέξιν ‘οίκημα αναπαύσεως’ (1300) αποτελούσε ουσιαστικά ‘νοσηλευτήριο’ / infirmary με όλες βέβαια τις ιατρικές ατέλειες και περιορισμούς της εποχής του, καθώς έχουμε πολλές αναφορές στην ιατρική τέχνη, τα νοσήματα, και την επιθυμία να δίνεται εξιτήριο, ενώ οι αναφορές στην τροφοδοσία είναι περιορισμένες σε σχέση με τις ιατρικές έχοντας περισσότερο χαρακτήρα διαιτολογίου, ειδικά αν λάβουμε υπ’ όψιν την ημερήσια τροφοδοσία πενήτων της περιοχής κάτι που θα δούμε στην συνέχεια.

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, η Μονή είχε πλούσιες εκτάσεις στην ιδιοκτησία της, και οι μοναχοί ζούσαν κοινοβιακά τρώγοντας το ίδιο γεύμα. Στο τέλος τής διαδικασίας τα περισσεύματα μοιράζονταν στους πένητες της περιοχής στην είσοδο της Μονής ενώ αυτοί ήσαν υποχρεωμένοι να προσεύχονται και αιτούν εις μνήμην του κτήτορος και υπέρ σωτηρίας τής ψυχής του (114, Παπάζογλου 1994, 41), ενώ στις μεγάλες εορτές τής Θεοτόκου τα εδέσματα γίνονταν πλουσιότερα με ποταμίσια ψάρια (και αν δεν αλίευαν αρκετά, τυρί), όσπρια κλπ (116, Παπάζογλου 1994, 47). Από την άλλη πλευρά δεν δίνονται ιδιαίτερες οδηγίες για την καθημερινή διατροφή (παρά μόνον για το δείπνο), αλλά περιλαμβάνονται αρκετές και λεπτομερείς για το διαιτολόγιο των νηστειών, όπως πότε τα λαχανικά θα είναι ωμά, πότε επιτρέπεται το ψάρι κλπ . Παρά το γεγονός ότι σήμερα η εν λόγω διατροφή μπορεί να φαντάζει φτωχική έως ‘ασκητική’, ίσως ήταν επαρκής με βάση τις συνήθειες και δυνατότητες του 12^{ου} αιώνας ειδικά για τους πένητες (για τους οποίους δεν δίνεται ορισμός στο ‘τυπικόν’) που εσιτίζοντο από τα περισσεύματα.

Παρατηρούμε ότι και σε αυτήν την περίπτωση έχουμε μορφές κοινωνικής αρωγής προς έχοντες ανάγκη υγείας ή επιβίωσης. Στην πρώτη περίπτωση δεν προκύπτει να υπάρχει διάκριση (και ιδιαίτερη πρόσβαση πενήτων) ενώ γίνεται και προσπάθεια θεραπείας, καθώς και τουλάχιστον οι τεχνικές θεραπείας είναι σχετικά έστω εκκοσμικευμένες. Στη δεύτερη περίπτωση στόχος είναι η μη-λιμοκτονία και υπάρχει σημαντικό και εκτενές τελετουργικό θρησκευτικής μορφής. Συνολικά μάλιστα το ‘τυπικόν’ δίνει μεγάλη σημασία και περισσότερη έκταση σε θρησκευτικά καθήκοντα, υποχρεώσεις, λειτουργίες, τελετουργίες κλπ, παρά σε θέματα αρωγής και κυρίως πολιτικής, κάτι βέβαια που δεν πρέπει να εκπλήσσει καθώς αναφερόμαστε σε κείμενο που καθορίζει την ίδρυση και λειτουργία Ιεράς Μονής, μέρος (αναπόσπαστο) των δράσεων της οποίας ήταν και οι μορφές αρωγής, και όχι στην ίδρυση και λειτουργία ενός εκκοσμικευμένου φορέα.

Ορφανοτροφείον τού Ζωτικού

Η φροντίδα των ορφανών φαίνεται ότι απασχολούσε ως ζήτημα από παλαιά τους Βυζαντινούς μια και μορφές κάλυψης των αναγκών τους παρουσιάζονται ήδη από την εποχή τής Βασιλείας των Βυζαντινών ενώ επίσης αναφέρεται και το ενδιαφέρον (με έκδοση νομοθετήματος – ‘νεαράς’) τού Ιουστινιανού για την επιλογή ορφανοτρόφων τόσο ανάμεσα σε εκκοσμικευμένους ‘άρχοντες’, όσο και σε εξ ιδιότητος φίλα προσκείμενους στους εκκλησιαστικούς φορείς ‘εκδίκους’. Αυτό το γενικότερο νομοθέτημα-‘νεαρά’ καθιστά έως βέβαιον ότι παρόμοια ιδρύματα να υπήρξαν σε διάφορες φάσεις σε διάφορες περιοχές, αν και δεν είναι σίγουρο ότι όλα λειτουργούσαν καθ’ όλην την ιστορική διάρκεια της αυτοκρατορίας, ενώ αρκετά από αυτά αποκτούσαν και έναν χαρακτήρα εκπαιδευσεως-καταρτίσεως, με τους ορφανοτρόφους τελικά να θεωρούνται σημαντικοί

κρατικοί αξιωματούχοι και να χαίρουν κύρους και εκτιμήσεως στην βυζαντινή κοινωνία. Στρεφόμενοι στο συγκεκριμένο Ίδρυμα ‘Ορφανοτροφείο Ζωτικού’ φαίνεται να υπήρχε από πολύ παλαιά καθώς την εποπτεία του ανέλαβε ο Πατριάρχης Σέργιος ο Α (610-638) με ‘νεαρά’ τού Αυτοκράτορος Ηρακλείου. Μολαταύτα, μέσα στο πέρασμα τεσσάρων αιώνων (όπως είναι σχεδόν ‘φυσικό’) το εν λόγω ίδρυμα δεν λειτουργούσε επαρκώς, και ο αναζωογονητής του Αυτοκράτορα Αλέξιος Κομνηνός (1081-1118) το βρήκε ουσιαστικά σε κατάσταση μη-λειτουργίας την στιγμή που είχε να αντιμετωπίσει προβλήματα που προέκυπταν από πόλεμο στην περιοχή της Δάμαλης στην Μικρά Ασία. Το ‘Ορφανοτροφείο’ πέρα από την φιλοξενία που προσέφερε στα ορφανά παιδιά, λειτουργούσε και ως σχολείο το οποίο μάλιστα απέκτησε και σημαντική φήμη, ενώ ο διοικητής τού όλου Ίδρυματος ‘Ορφανοτρόφος’ είχε έναν ρόλο σημαντικού κρατικού λειτουργού (Μαστρογιάννης 1957, Θωμαΐδης 1973, Σταθόπουλος 2005, Μουστάκας 2010). Σημαντική, αναλυτική και λεπτομερειακή (αν και με θετική προκατάληψη) είναι η περιγραφή που κάνει η θυγατέρα τού Αλεξίου, Άννα Κομνηνή, στην βιογραφία του ‘Αλεξιάδα’ και ειδικότερα στο VII κεφάλαιο τού ΙΕ βιβλίου (Κομνηνή χχ 228 επεκ, http://el.wikisource.org/w/index.php?title=Αλεξιάς/Βιβλίο_15&oldid=56620). Το κεφάλαιο ξεκινά με μια περιγραφή τής πορείας (και επιστροφής, χωρίς μάλιστα να είναι σαφές αν έφτασε στον αρχικό προορισμό) προς το Ικόνιον μέσω Φιλομηλίου και Δάμαλης. Ήταν μια κίνηση στρατιωτική, με σκοπό την ανακατάληψη περιοχών και απελευθέρωση ανθρώπων, κι έτσι το στρατιωτικό σώμα έγινε σιγα-σιγά μικτό καθώς τοποθετήθηκαν ανάμεσα στις στρατιωτικές δυνάμεις απελευθερωμένοι πρώην αιχμάλωτοι τών αντιπάλων, αναξιοπαθούντες, ασθενείς, γυναικόπαιδα κλπ, όλοι τών οποίων τύγχαναν μορφών αρωγής όπως συσσίτια, βοήθεια στον τοκετό και συμπαράσταση τον θάνατο με τον Αυτοκράτορα να ηγείται τής πορείας αλλά και να συνδράμει σε όλα αυτά. «Βράδιαζε όταν έφτασε στην Δάμαλη [... την μεθ]-επόμενη ημέρα την αφιέρωσε ολόκληρη στη φροντίδα για τους αιχμαλώτους και τους ξένους. Όλα τα παιδιά που είχαν χάσει τους γονείς τους και είχαν πέσει στα βάσανα τής πικρής ορφάνιας τα εμπιστεύτηκε σε συγγενείς που ήταν σίγουροι για τον ενάρετο βίο τους και σε ηγούμενους ιερών μοναστηριών με εντολή να τα αναθρέψουν όχι ως δούλους αλλά ως ελεύθερους ανθρώπους, παρέχοντάς τους ολόπλευρη παιδεία και διαπαιδαγωγώντας τα με τα διδάγματα τών γραφών¹³.» (σ. 229). Και ενώ αυτή η φροντίδα που βρήκε για αρκετά παιδιά επιτοπίως μπορεί να ενδεικνύει ότι ο Αλέξιος υπάκουε στον παραδοσιακό κανόνα ότι ο Αυτοκράτορας πρέπει να είναι ‘φιλόανθρωπος’, η από το μηδέν συγκρότηση ενός νέου οικισμού με πυκνά διάφορα οικοδομήματα κυκλικά κτισμένα στην Κωνσταντινούπολη γύρω από τον ναό τού Αγίου Παύλου ενέχει πολιτική επιλογή. Το επιχείρημα περί πολιτικής επιλογής ενισχύεται από το γεγονός ότι για την φροντίδα και τροφοδοσία παντός είδους αναξιοπαθούντων και δυστυχούντων τόσο οικονομικά όσο και σωματικά προβλεπόταν βασιλική χορηγία από προϊόντα κτημάτων του. Στο συγκρότημα αυτό υπήρχε και ορφανοτροφείο ιδρυμένο από τον ίδιο και εκεί δέχθηκε ορισμένα από τα παιδιά, στα οποία μάλιστα δόθηκε και σημαντική εκπαίδευση (στο ίδιο). Το συγκρότημα είχε ως αρχικό σκοπό την φροντίδα και ανακούφιση των αναπήρων και ορφανών πολέμου (αλλά από την περιγραφή φαίνεται ότι η ‘ομάδα στόχου’ διευρύνθηκε) πήρε το όνομα ‘Ορφανοτροφείο’ (σ. 231) η

¹³ Από το μικρό αυτό παράθεμα βλέπουμε μια ακόμη φορά την ‘σύμπραξη’ και ‘συνύπαρξη’ θρησκευτικών και εκκοσμικευμένων φορέων στην άσκηση της κοινωνικής αρωγής, αλλά και στην ιδεολογική κατεύθυνση της εκπαίδευσης-παιδείας (ολοκληρωμένη εκπαίδευση για ελεύθερους ανθρώπους, στα πλαίσια των Γραφών). Η σχέση αυτή γίνεται ακόμη σαφέστερη στην συνέχεια.

συγγραφέας το συγκρίνει ως προς τις λειτουργίες και την φροντίδα με το θαύμα με τους πέντε άρτους (σ230), ως προς την σύνθεση πληθυσμού των φροντιζομένων με την στοά του Σολομώντος (το ορθόν την κολυμβήθρα Σιλιάμ σ229), και ως προς το επίτευγμα με την Αλεξάνδρεια τής Αιγύπτου (σ232). Εκτεινόταν σε πολλά στάδια και «[ό]σο για το μέγεθος τών κύκλων, αν κάποιος θέλει να τους δει, χρειάζεται να περπατάει από το πρωί ως το βράδυ για τους περιέλθει» (230). Στην νέα πόλη αυτή πλέον υπήρχαν όχι μόνο ορφανά αλλά άνθρωποι που έχρηζαν διαφόρων μορφών βοήθειας όπως και αυτοί που τους εξυπηρετούσαν και εκείνοι «μια από τις πιο εξέχουσες προσωπικότητες» που διοικούσαν την πόλη ενώ «υπάρχουν ειδικές λογοδοσίες εκείνων που φροντίζουν για τις προσόδους τών φτωχών», όπως και «επίλεκτοι κληρικοί [που] υπηρετούν τον ναό τού μεγάλου κήρυκος Παύλου», ενώ η διοίκηση γινόταν με βάση χρυσόβουλα, και όχι αποφάσεις των κληρικών όπως φαίνεται από την αναφορά στα χρυσόβουλα και στους υπευθύνους για τα διοικητικά θέματα, και τεκμαίρεται από την διάκριση ανάμεσα στα θαύματα τού Σωτήρος και τις (έλλογες αλλά θρησκευτικής θεμελίωσης 230, 231) αποφάσεις τού Αυτοκράτορος. Η πόλη-Ίδρυμα περιελάμβανε όπως αναφέραμε και νωρίτερα και εκπαιδευτήριο με σχετικά ευρύ (για τον 11^ο και 12^ο αιώνα) πρόγραμμα σπουδών και είχε μαθητές «ορφανά παιδιά που έχουν μαζευτεί εκεί από όλα τα γένη [...] Εκεί μπορείς να δείς και Λατίνο να εκπαιδεύεται και Σκύθη να μαθαίνει ελληνικά και Ρωμαίο να μελετά τα συγγράμματα τών Ελλήνων» (σ232), κάτι που ενδεικνύει τόσο την εκκοσμικευμένη και ευρεία κατεύθυνση τής παιδείας, την δεκτικότητα τού Αυτοκράτορος αλλά και τής βυζαντινής ιθύνουσας τάξης προς κάτι το ‘πολυεθνικό’, όσο και την διεύρυνση τών καλυπτομένων από την φροντίδα τού Ίδρύματος μια και δεν αναφερόμαστε πλέον μόνον σε παιδιά από την Δάμαλη καθώς μάλιστα αυτά ήλθαν και ενετάχθησαν στο Ίδρυμα μετά την εκστρατεία. Επιπροσθέτως πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα έσοδα τού Ίδρύματος/πόλεως ‘Ορφανοτροφείου’ δεν ήσαν από εκκλησιαστικούς πόρους αλλά από εκκοσμικευμένους καθώς ο Αυτοκράτωρ «όρισε γι’ αυτούς τόσες προσόδους από γή και από θάλασσα, εκείνος τους εξασφάλισε κάθε δυνατή οικονομική ευρωστία» (σ. 231) ¹⁴.

Εν κατακλείδι το ‘Ορφανοτροφείο’ δεν ήταν ένα κτήριο απλώς για την στέγαση και διατροφή και έστω και εκπαίδευση μικρού αριθμού ορφανών, αλλά ένα συγκρότημα πολλαπλών λειτουργιών για την φροντίδα μεγάλου αριθμού και ευρυτάτου φάσματος αναξιοπαθούντων και τών δύο φύλων το οποίο αν και η αρχική θεωρητική του θεμελίωση μπορεί να ήταν θρησκευτικού χαρακτήρα, λειτουργούσε τελικά με εκκοσμικευμένους πόρους, προσωπικό, θεσμούς, κανόνες και λογική.

Επίλογος – σύνθεση.

Εισαγωγικά αναφερθήκαμε στην παράλληλη πορεία και συνύπαρξη δύο διακριτών μεν, δύσκολα διαχωρίσιμων δε, μορφών εξουσίας αλλά και θεωρητικής θεμελίωσης επιλογών και πράξεων: μίας χριστιανορθόδοξης-θρησκευτικής, και μίας εκκοσμικευμένης, (Πιτσάκης Κ., 2003), όπως είχε ακόμη παλαιότερα παρατηρήσει για θέματα κοινωνικής αρωγής και ο Ξ. Θωμαΐδης (1973) με την υποχρέωση τού Αυτοκράτορος να είναι

¹⁴ Στο σημείο αυτό πρέπει να δούμε μια διαφορά από το νοσοκομείο τής Μονής Φερών. Και ο Ισαάκιος είχε εκχωρήσει γαίες και άλλα δικαιώματα έως και πλοία στην Μονή (και για τα έξοδα τού νοσοκομείου της, αλλά στην περίπτωση τού Ορφανοτροφείου η εκχωρηθείσα περιουσία πήγαινε απ’ ευθείας στον εκκοσμικευμένο φορέα με κυρίως λειτουργίες αρωγής και φροντίδας, και ένιες θρησκευτικές όπως προ-υπάρξας ναός.

φιλόανθρωπος. Έχοντας αυτό ως βάση και υπόθεση εξετάσαμε τρία διακριτά Ιδρύματα τής εποχής τών Κομνηνών. Βλέποντάς τα όχι με την σειρά που αρχικά τα παρουσιάσαμε, αλλά μέσα από το ερώτημα τής σχέσης θρησκείας-εκκοσμικεύσης ή εκκλησίας-(θρησκευτικού και μεσαιωνικού) κράτους παρατηρούμε πως το ένα ιδρύθηκε και τυπικά από μέλος της οικογένειας (η Μονή Φερών), το άλλο επεξετάθη από μέλος τής οικογένειας (η Μονη Παντοκράτορος) με το κύριο μέρος της (τον ξενώνα/νοσοκομείο να ιδρύεται ουσιαστικά από την οικογένεια, και το τρίτο σαφώς πλέον εκκοσμικευμένο (το Ορφανοτροφείο) να ιδρύεται και συγκροτείται ουσιαστικά από Αυτοκράτορα (τον Αλέξιο) μια και παρά την ήδη ύπαρξή του δεν φαίνεται να ήταν σε κατάσταση δραστήριας λειτουργίας για κάποιους αιώνες.

Η Μονή Φερών ιδρύεται για την σωτηρία τής ψυχής τού σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Κομνηνού που την προικοδότησε πλουσιοπάροχα, είχε τουλάχιστον διττή λειτουργία αρωγής: μικρό νοσοκομείο (σχετικά εκκοσμικευμένης ιατρικής φροντίδας) και συσσίτια, ενώ όλα λειτουργούσαν με έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα και θεμελίωση, με τις αποφάσεις (πλην τών άμεσα θεραπευτικών) να λαμβάνονται από κληρικούς. Κάπου στο ενδιάμεσο στην σχέση και το μείγμα θρησκευτικού < > εκκοσμικευμένου βρισκόταν ο ‘ξενών’ (ουσιαστικά το νοσοκομείο) τής Μονής Παντοκράτορος. Αν και εντός θρησκευτικού Ιδρύματος παρουσίαζε αρκετή αυτονομία από τα ιερατικά όχι μόνον σε θέματα θεραπευτικών τεχνικών αλλά και διοίκησης, με το μέρος τού ‘Τυπικού’ (τής όλης Μονής) δε που σχετίζεται με τον ξενώνα να παραμένει αρκούντως εκκοσμικευμένο, με τον ‘νοσοκόμο’ να έχει ευρείες αρμοδιότητες, αλλά να είναι τελικά (έστω τύποις και στην ουσία ανάλογα με την προσωπικότητα τού καθενός) υπόλογος στον ηγούμενο, ενώ γίνεται αρκετά σαφές ότι και τα δύο νοσοκομεία δεν ήσαν απλά φιλοξενητήρια απόρων. Τέλος σαφώς περισσότερο εκκοσμικευμένο ήταν το κατ’ όνομα ‘Ορφανοτροφείο’, το οποίο αποτελούσε ένα πολλαπλών λειτουργιών και δράσεων μεγάλου μεγέθους και ευρείας ομάδος στόχου Ίδρυμα το οποίο ναι μεν και αυτό βασιζόταν σε μία εν ευρεία εννοία χριστιανική αλληλεγγύη, αλλά ουσιαστικά είχε σαφώς εκκοσμικευμένες και πολιτικές λειτουργίες, λειτουργούς, στόχους και έσοδα.

Συνοψίζοντας, τα τρία σημαντικά καθιδρύματα κοινωνικής αρωγής και προστασίας στα χρόνια τών Κομνηνών δείχνουν ακριβώς την σχέση συναλληλίας, παράλληλης λειτουργίας, άμιλλας κλπ μεταξύ πολιτείας και εκκλησίας, εκκοσμικευμένων και θρησκευτικών φορέων και επιχειρημάτων, σχέση για την οποία μιλήσαμε στην αρχή, αναφερόμενοι στον Κ. Πιτσάκη (1944-2012), αλλά και άλλους συγγραφείς.

Βιβλιογραφία-παραπομπές.

Abel-Smith, Brian (1963): ‘The Hospitals’, Heinmann editions, London

Angold, Michael (2003): ‘Βυζάντιο: η γέφυρα από την αρχαιότητα στο μεσαίωνα’, εκδ Λιβάνης Αθήνα

Βαλτέρ, Ζεράρ (1990): ‘Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο’, εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα.

Βαρβούνης, Μανόλης (1994): 'Όψεις της Καθημερινής Ζωής των Βυζαντινών από Αγιολογικά Κείμενα', εκδ. Ηρόδοτος*Ιστορία, Αθήνα

Βαρβούνης, Μανόλης (2011): 'Όψεις της καθημερινής ζωής του 12ου αιώνα στη Θράκη με βάση το Τυπικόν της μονής της Κοσμοσωτείρας' στο ΚΑΕΓΙ, W Jr. 'BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN Internationale Zeitschrift für Byzantinistik', ADOLF M. HAKKERT VERLAG - AMSTERDAM

Γαγανάκης Κώστας (2010): 'Νέες Θεωρήσεις και Πολιτικές Αντιμετώπισης της Φτώχειας, και του Κόσμου των Φτωχών στην Πρώιμη Νεώτερη Ευρώπη', στο Δικαίος Κώστας (επιμ.) 'Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής', εκδ. Gutenberg, Αθήνα

Δικαίος, Κώστας (2010): 'Εισαγωγή', στο Δικαίος Κώστας (επιμ.) 'Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής', εκδ. Gutenberg, Αθήνα

Θωμαΐδης, Ξενοφών (1973): 'Διερεύνησις των Θεσμών Κοινωνικής Προστασίας από της Αρχαιότητος μέχρι και της Επαναστάσεως του Εικοσιένα εις τον Ελληνικόν Χώρον', (Αυτοέκδοσις), Αθήναι.

Θωμόπουλος, Ευθύμιος (1997): 'Η Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι Σήμερα', εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα

Κομνηνή Άννα (χχ) 'Αλεξιάς', Τόμος Δεύτερος, εκδ. Άγρα, Αθήνα (χωρίς χρονολογία, περίπου 2005)

και http://el.wikisource.org/w/index.php?title=Αλεξιάς/Βιβλίο_15&oldid=56620

Μαστρογιάννης, Ιωάννης (1957): 'Η Κοινωνική Πρόνοια δια Μέσου των Αιώνων, Τόμος 1', Βήμα των Τυφλών, Αθήναι.

Miller Timothy (1998): 'Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία', εκδ. Βήτα –medical arts, Αθήνα

Μουστάκας Κώστας (2010): 'Το ασύμπτωτο μιας σχέσης: κοινωνική πολιτική ή κοινωνική αρωγή στην Βυζαντινή αυτοκρατορία;', στο Δικαίος Κώστας (επιμ.) 'Ιστορία Κοινωνικής Πολιτικής', εκδ. Gutenberg, Αθήνα

Παπάζογλου Γεώργιος (1994): 'Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της Μονής Θεοτόκου της Κοσμοσωτείρας (1151/51)', αυτοέκδοση Κομοτηνή, Καβάλα.

Πανουστοπούλου Κασσιανή (1984): 'Κοινωνική Πρόνοια: ιστορική εξέλιξη- σύγχρονες τάσεις', εκδ.. Γρηγόρης, Αθήνα.

Πιτσάκης Κωνσταντίνος (2003): 'Αντίσταση κατά της Εξουσίας στο Βυζάντιο: η θέση τής εκκλησίας', αναρτημένο στο <http://helios-eie.ekt.gr/EIE/bitstream/10442/1774/2/M01.029.03.pdf> (επίσκεψη Οκτ. 2014)

Σταθόπουλος Πέτρος (2005): 'Κοινωνική Πρόνοια ιστορική εξέλιξη, νέες κατευθύνσεις', εκδ. Παπαζήσης Αθήνα

Ιστοθέσεις.

Τυπικον παντοκρατορος

<http://ha.nbg.gr/pdf/%CE%91%CF%83%CE%BA%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%20%CE%B5%CF%80%CE%AF%20%CF%87%CE%AC%CF%81%CF%84%CE%BF%CF%85.pdf> (επισκ 14/01/15)

Κοσμοσώτειρα Φερρών, ΥΠΠΟ

http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=1555 (επισκ 16/01/15)

Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως

<http://www.imalex.gr/DB735F3B.el.aspx> (επισκ 16/01/15)

<http://www.imalex.gr/51320F6F.el.aspx> (επισκ 16/01/15)

Γενικές

<http://www.thefinertimes.com/Middle-Ages/cities-in-the-middle-ages.html> (επισκ 15/01/15)